

ZORAN LADIĆ, POVJESNIČAR

Matičina Povijest najveći je historiograf

Svaki povijesni materijal pokušali smo sagledati što je objektivnije moguće, vodeći se pritom osjećajem profesionalne znanstvene odgovornosti te ljubavlju prema istini, kakva god ona bila / Nismo zaobišli političku, vojnu i socijalnu povijest jer su one ugrađene u temelje hrvatskoga nacionalnog identiteta i državnosti / U prijelomnom razdoblju naše povijesti, na razmeđu srednjega i ranoga novog vijeka, hrvatski etnički identitet bio je već u potpunosti razvijen

RAZGOVARAO IVAN BAČMAGA

U nakladi Matice hrvatske nedavno je objavljena knjiga *Nova zraka u europskom svjetlu: hrvatske zemlje u ranome srednjem vijeku*. Riječ je o prvom svesku Matičine biblioteke *Povijest Hrvata*, jednom od središnjih projekata naše najstarije kulturne ustanove, a izlazak knjige iz tiska bio je povod za razgovor s dr. sc. Zoranom Ladićem s Odsjeka za povijesne znanosti HAZU-a, glavnim urednikom edicije.

Gospodine Ladiću, za početak bih vas zamolio da nam iznesete nekoliko osnovnih podataka o projektu.

Projekt je osmišljen potkraj prošloga desetljeća na inicijativu Matičina glavnog tajnika Zorislava Lukića, u vrijeme kada sam bio tajnik Matičina Odjela za povijest. Nakon što sam s kolegom Antom Nazorom 2003. objavio ilustriranu kronologiju *Povijest Hrvata*, koja ja naišla na dobar odjek u nas i u inozemstvu, gospodin Lukić pitao me jesam li voljan napisati jednosveščanu sintezu hrvatske povijesti. No imajući na umu da su znanstvenici danas u tolikoj mjeri specijalizirani za pojedina povijesna razdoblja, probleme i fenomene, držim da bi jednoj osobi bilo nemoguće kvalitetno obraditi sva pitanja iz 1300 godina duge hrvatske povijesti na ovim prostorima. Zato sam predložio pokretanje znatno opsežnijega projekta na kojemu bi surađivalo više urednika, od kojih bi svaki bio specijaliziran za pojedino povijesno razdoblje od kasne antike pa do završetka Domovinskog rata. Osnovnu strukturu edicije predstavio sam Matičinu Predsjedništvu, koje je prihvatilo moje izvješće i odobrilo pokretanje *Povijesti Hrvata*. U izvedbenom dijelu projekta sudjeluje oko 140 stručnjaka, mahom mlađe i srednje generacije. Riječ je odreda o kadrovima najjačih hrvatskih znanstvenih ustanova, znanstvenicima koji su priznati u Hrvatskoj i inozemstvu. Dobar dio njih školovan je na stranim sveučilištima, sudjelovali su na međunarodnim simpozijima i projektima te su ostvarili kontakte s inozemnim stručnjacima, što im je omogućilo upoznavanje novih metodoloških pristupa u oblikovanju sinteze kao specifičnog oblika historiografskog djela. Također, moram istaknuti sudjelovanje uglednog kartografa Tomislava Kaniškog iz Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža te osoblja Matice hrvatske – glavne urednice, tehničkog urednika i lektorā. U konačnici, rad čitave ekipe trebao bi rezultirati sedmosveščanom sintezom nacionalne povijesti na ukupno 3500–4000 stranica, s brojnim ilustracijama (150–200 po svesku) te autorским povijesnim zemljovidima (dvadesetak po svesku). Zbog svega navedenog, mislim da možemo reći kako je riječ o najvećem hrvatskom historiografskom projektu od državnog osamostaljenja.

Dakako, nije riječ o prvoj sintezi naše povijesti.

Prva „prava“ sinteza u nas bila je dvosveščana *Povijest hrvatska* Tadije Smičiklase (1879, 1882), također Matičino izdanje, u kojemu se autor, tipično za to vrijeme, posvetio ponajprije političkoj, a tek potom vojnoj, gospodarskoj i društvenoj historiji. Nadalje, kronološkim redom, izdvojio bih sintezu Vjekoslava Klaića u šest svezaka (1899–1922), potom trosveščano izdanje Školske knjige

(2003–2007), u kojemu se osjećaju prve natruhe pristupa tipična za suvremene „velike“ zapadnoeuropske historiografije poput francuske, talijanske, njemačke i britanske, te na koncu peterosveščanu ediciju *Hrvatska i Europa* (1997–2009) Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, usmjerenu na istraživanje hrvatskoga doprinosa u izgradnji mediteranske, zapadno- i srednjoeuropske civilizacije. Također, spomenuo bih sinteze o određenim razdobljima, npr. djela Nade Klaić (1971, 1976) te Tomislava Raukara (1997) o srednjovjekovnoj povijesti. Raukarovo *Hrvatsko srednjovjekovlje* možemo ocijeniti najvišim dosegom hrvatske historiografije kad su u pitanju sinteze o pojedinom, bilo kojem, povijesnom razdoblju. Naravno, velika je razlika u pisanju sinteza ukupne hrvatske povijesti u 19. stoljeću, kada se tim zahtjevnim poslom bavila samo jedna osoba, i danas, kada je historiografija evoluirala u tolikoj mjeri da se znanstvenici bave znatno kraćim vremenskim odsječcima i uzim spektrom tema, ali ih zbog toga mogu kudikamo bolje istražiti i raščlaniti. Stoga se već u djelima iz druge polovice 20. stoljeća osjeća znatan napredak u odnosu na ona iz 19. i s početka 20. stoljeća, ponajprije u činjenici da se osim političke povijesti sve detaljnije obrađuju npr. gospodarska i socijalna problematika.

Kako tu stojimo u odnosu na druge historiografije? Koji su eventualni strani uzori za Matičinu *Povijest Hrvata*?

Kada idete na školovanje ili stipendijski boravak u inozemstvo, bilo kao student ili doktorand, obično gledate da se zaputite u grad ili na sveučilište s vrsnim profesorima i bogatom knjižnicom. Npr., budimpeštanski CEU, kalifornijski UCLA ili rusko sveučilište Lomonosov raspoložu kudikamo većim knjižničnim fondom u odnosu na našu Nacionalnu i sveučilišnu knjižnicu te u takvim ustanovama možete pronaći i razmjerno velik broj kvalitetnih sinteza o povijesti tih naroda, što dakle implicira da naša historiografija ipak nemalo kaska u odnosu na američku, britansku, njemačku, francusku, pa i mađarsku. Konkretno, izdanje koje je nama poslužilo kao svojevrsan predložak za oblikovanje Matičine *Povijesti Hrvata* jest u prvom redu *The New Cambridge Medieval History*, objelodanjeno početkom ovoga tisućljeća. I to kao model za čitav projekt, odnosno za sva razdoblja, a ne samo za srednji vijek. Uz nju, dodao bih i talijansku sintezu koja je u nas objavljena u dvadeset svezaka (uz 21. svezak o hrvatskoj povijesti) u izdanju Jutarnjeg lista, a pod uredništvom Ive Goldsteina.

U predgovoru navodite da je Matičina sinteza lišena bilo kakvih oblika politizacije i ideologizacije. U kojoj je mjeri to doista moguće, s obzirom da su i znanstvenici ipak „krvavi ispod kože“? Kako se uspijevate othrvati nekim osobnim stavovima, simpatijama i antipatijama?

Najbolji način prevladavanja eventualnoga politikanstva jest pristup izvorima na način koji je još u 17. stoljeću zacrtao Ivan Lukić. To znači da se svaki povijesni materijal pokuša sagledati što je objektivnije moguće, vodeći se pritom osjećajem profesionalne znanstvene odgovornosti te ljubavlju prema povijesnoj istini, kakva god ona bila. Jasno, to ne implicira da se određeni izvori nipošto ne mogu tumačiti na više različitih načina, što je razvidno i u nekim temama koje su obrađe-

ne u dvjema dosad tiskanim knjigama. U svakom slučaju, istraživačka je metodologija već toliko uznapredovala te se povjesničarima, posebice onima koji su upoznati i s međunarodnim historiografskim strujanjima, otvaraju mogućnosti da se izvori analiziraju, rekao bih, gotovo sasvim objektivno. Moram doduše naglasiti da je pojam *objektivno* u svakoj znanosti, pa i u historiografiji, vrlo relativan, ali u ovoj sintezi on označava otprilike svako odbacivanje mitologizacije i politikanstva, koji se povremeno pojavljuju u radovima humanističke provenijencije.

Osim povjesničara, u projekt ste uključili i stručnjake iz drugih društveno-humanističkih područja.

Budući da je ova sinteza zamišljena mnogo šire no sva dosadašnja izdanja takva profila u nas, bilo je nužno obraditi probleme i fenomene kojima ranije sinteze nisu pridavale dužnu pozornost. Stoga je Matičina *Povijest Hrvata* interdisciplinarno koncipirano djelo. Primjerice, kad govorimo o srednjem vijeku, hrvatsku povijesnu znanost iznimno obogaćuju vještine, znanja i iskustva koja posjeduju arheolozi, lingvisti, slavisti (tropismena i trojezična kultura), klasični filolozi, povjesničari umjetnosti (zato nam je težište bilo i na razmatranju vizualnih izvora iz određenog razdoblja), ali i stručnjaci iz područja prirodnih i tehničkih znanosti, poput genetičara ili forenzičnih antropologa, zahvaljujući kojima, primjerice, možemo egzaktno izračunati trajanje životne dobi pojedinaca u srednjovjekovnoj Europi, kada se starijim čovjekom smatrala osoba od četrdeset i više godina. Ta nam spoznaja nešto kazuje i o samu životnom ritmu i dinamici – npr. to da je rano razdoblje prokreacije u Hrvatskoj (dječaci su postajali punoljetni s četrnaest, a djevojčice s dvanaest godina, što je omogućavalo i zasnivanje bračne zajednice u ranoj dobi) bilo nužno kako bi određena ljudska zajednica osigurala opstanak i širenje.

S obzirom na relativno velik broj autora, postoji mogućnost da čitatelji naiđu na različite interpretacije. Primjerice, Neven Budak ističe da su se Hrvati kao narod oblikovali u 9. stoljeću, dok Ante Nazor govori o Hrvatima u kontekstu sredine 7. stoljeća. Nadalje, Borna se spominje kao knez Gačana i knez Gudučana. Smatrate li da je taj pluralizam mišljenja i stavova moment koji obogaćuje *Povijest Hrvata*, ili su takve pojave u djelima sintetskoga karaktera ipak manje poželjne?

Dobro ste zapazili, ponegdje se doista može naići na nesklad u tumačenjima ako pogledate tekstove različitih suradnika. No naše je uredničko načelo bilo: dajmo autorima punu slobodu da na svoj način i na temelju vlastitih istraživanja objasne pojedine probleme. Jednostavno, riječ je o različitim interpretacijama, različitim čitanjima izvora poput Konstantina Porfirogeneta ili Tome Arhidakona. Vjerujem da o takvim detaljima možemo govoriti kao o nečemu što obogaćuje samu sintezu te pokazuje koja su pitanja u hrvatskoj historiografiji još otvorena, a čitatelju omogućava da prihvati ili odbaci neko stajalište. Uvijek se trebamo preispitivati. Šarolikih će interpretacija biti i u drugim knjigama, posebice u svesku koji će obuhvatiti 20. stoljeće kao najosjetljivije razdoblje naše povijesti, kako u struci tako i u javnosti. Ovu sintezu ne treba gledati kao nekakvu bibliju, već kao je-

dan korak u razvoju iznimno važne znanosti, što historiografija nedvojbeno jest jer ukazuje kako su povijesni procesi utjecali na kreiranje materijalne i duhovne strane čovjeka te u određenoj mjeri pojašnjava zašto su Hrvati danas takvi kakvi jesu, odnosno koji su civilizacijski, kulturološki, politički, gospodarski i drugi elementi utjecali na kreiranje pojedinaca u nekim mikroregijama, regijama ili na razini cijele Hrvatske.

Kako ste odmjerili kvantitativnu zastupljenost „tradicionalnih“ historiografskih tema kao što su npr. politička, vojna, crkvena ili društvena povijest, u odnosu na, u ovakvim djelima slabije zastupljene teme, kao što su povijest „malog“ čovjeka, povijest svakodnevice, odnosi u obitelji, djetinjstvo, prehrana, stanovanje i sl.?

Zapravo nije bilo kvantitativnog određivanja. Svi mi članovi uredništva bili smo svjesni da u ovakvu djelu ne možete i ne smijete zaobići političku, vojnu, ekonomsku i socijalnu povijest jer su one ipak ugrađene u temelje hrvatskoga nacionalnog identiteta i državnosti. Isto tako, znali smo da zbog napretka povijesne znanosti dužnu pozornost moramo posvetiti nekim drugim, novim područjima istraživanja te onim problemima koji su u našoj historiografiji dosad bili slabije rješavani, npr. pravnoj ili crkvenoj povijesti, obrazovanju, obrtništvu, novčarstvu, povijesti svakodnevnoga života, tzv. „sitnoj povijesti“, tj. povijesti „malog čovjeka“. Takva je pitanja danas nužno otvarati. Ipak, kako je, s obzirom na izvore, teško o „malim“, anonimnim ljudima i njihovim životima govoriti pojedinačno, oni su, uz rijetke iznimke, promatrani kao kolektiv.

Posebna pozornost posvećuje se povijesti pojedinih hrvatskih regija. Što nam takav „lokalni“ pristup pokazuje?

Zahvaljujući znanstvenicima koji su podrijetlom iz različitih hrvatskih krajeva, od Osijeka do Dubrovnika, zahvaljujući njihovom zanimanju za povijest svoga kraja i dubini njihova poznavanja zavičajne prošlosti, dobili smo uvid u najrazličitije aspekte povijesti (politički, vjerski, demografski...) za svaki pojedini hrvatski kraj u svakom pojedinom povijesnom razdoblju: za Slavoniju, sjeverozapadnu i središnju Hrvatsku, Istru i Dalmaciju, Boku kotorsku, Bosnu, Liku, Gorski kotar. Jer, kao što je poznato, različiti dijelovi Hrvatske bili su okrenuti različitim političkim, ekonomskim, kulturnim, civilizacijskim i drugim utjecajima – primjerice, mediteranskima, talijanskima u južnoj, a srednjoeuropskima, germanskima i ugarskima odnosno mađarskima u sjevernoj i istočnoj Hrvatskoj – što je onda rezultiralo raznolikošću razvoja hrvatskih regija.

U predgovoru ističete da su vanjska središta moći (Franačko Carstvo, Bizant, Ugarska, Mletačka Republika, Srbija...) u određenim razdobljima na Hrvatsku djelovala dvojako, istodobno kao integracijski i dezintegracijski čimbenici. Možete li to pobliže objasniti?

Naravno, pokušajmo s primjerom Venecije. Tijekom čitavog razdoblja mletačke vladavine nad istočnojadranskom obalom, od 1409. do 1797. dezintegracijski se čimbenici očituju u tome da Venecija svjesno koči politički i gospodarski razvoj Dalmacije i Istre, da one-

grafski projekt od osamostaljenja

moćuje razvoj osjećaja zajedničke pripadnosti, pripadnosti hrvatskom etnosu u dalmatinskim i istarskim komunama. S druge strane, ako proanaliziramo vizualne izvore, opažamo da u umjetnosti, slikarstvu, postavlja programske standarde, te se u stvaranju zajedničkih stilskih i ikonografskih stereotipa zrcali službena mletačka politika i njezine poruke. Tako se npr. mletački lav u različitim kulturnim i umjetničkim ostvarenjima javlja na prostoru od Istre do Boke kotorske. Dakako da on funkcionira i kao politički simbol integracijskoga karaktera. Ili, kontinuirani srbijanski pritisak na hrvatsko nacionalno biće tijekom 20. stoljeća bio je dezintegracijski čimbenik, ali je istovremeno djelovao u suprotnom smjeru te je doveo do osvješćivanja i jačanja hrvatske nacije.

Komu je namijenjena Matičina Povijest Hrvata?

Rekao bih da je ponajprije namijenjena studentima povijesti i njihovim profesorima. Prema mom mišljenju, a temeljem ga na povratnim informacijama koje sam dobio od brojnih uglednih znanstvenika i sveučilišnih profesora, vjerujem da bi mogla biti korisna kao literatura na svim smjerovima studija povijesti širom Hrvatske. Kao što smo već rekli, sinteza je građena na temelju kvalitetne analize svakoga pojedinog izvora, od srednjovjekovnih pergamenata pa do novina, a takav je pristup osnova znanstvenoga promišljanja prošlosti. Čitatelji na kraju svakoga poglavlja mogu naći prilično široke popise rabljenih vrela i literature, što će im koristiti ukoliko njihovo zanimanje pobuđuju neki od užih segmenata naše prošlosti. Djelomičnim ispuštanjem znanstvenog aparata knjiga možda ponešto gubi na usko stručnoj razini, no i tu je riječ o promišljenoj odluci uredništva. Naime, željeli smo odteretiti tekst (odveć) brojnih bilježaka te tako privući svekoliko čitateljstvo, tj. svakoga koga zanima povijest našega naroda i domovine. Također, dodavanjem ilustracija i zemljovida nastojali smo u najvećoj mogućoj mjeri laicima približiti sva povijesna razdoblja. Znači kako se kaže, „slika govori više od tisuću riječi“. Sve u svemu, držim da smo uspjeli uravnotežiti znanstvenu i popularnu dimenziju djela.

Godine 2013. iz tiska je, kao prvi, izašao 5. svezak, koji obrađuje razdoblje 17. i 18. stoljeća. Kako ste zadovoljni njegovim prihvaćanjem u znanstvenoj zajednici i uopće u javnosti?

Nažalost, ta knjiga, koja je ujedno prva sinteza hrvatske povijesti 18. stoljeća, nije naišla na očekivan odjek u javnosti. Ne znam točan razlog tomu, no pretpostavljam da se u prvom redu radi o njezinoj cijeni. Jer, bez obzira na to što je riječ o sadržajno iznimno kvalitetnoj i bogato opremljenoj knjizi, u današnje vrijeme, s obzirom na ekonomske prilike, mnogim ljudima je, razumljivo, teško odvojiti 240 kuna za nešto što im nije životno nužno. Ipak, iako nije naišla na odjek među širom publikom, u znanstvenim je krugovima primljena iznimno dobro. U to se možete uvjeriti ako pročitate prikaze i recenzije o njoj u različitim stručnim časopisima i novinama, koji su odreda bili puni hvale.

U knjizi koja je pred nama, povijesti ranoga srednjeg vijeka, urednica prof. dr. Zrinka Nikolić Jakus ističe da je srednji vijek uz Drugi svjetski rat široj javnosti najzanimljivije razdoblje naše povijesti. Zašto je tomu tako, što je laicima toliko privlačno u srednjovjekovnoj povijesti?

Prije svega želio bih zahvaliti profesorici Nikolić, koja je u svim segmentima odradila izniman posao: kao urednica sveska, kao autorica priloga u njemu te kao koordinatorka tima od dvadesetak ljudi koji su radili na

Snimio Mirko Cvjetko

knjizi. Posebno bih istaknuo činjenicu da je odlučila knjigu, dakle i čitavu ediciju, otvoriti razdobljem kasne antike, a ne doseljnjem Hrvata, čime čitatelji dobivaju uvid u situaciju koju su Hrvati po doseljnjem zatekli, što je jedna od temeljnih novina nezastupljenih u dosadašnjim sintezama. Urednica je doista uložila mnogo truda, napora i vremena, a na kraju mi je zadovoljstvo reći da se sve to isplatilo, te joj možemo zahvaliti što pred sobom imamo ovako kvalitetno izdanje. Što se tiče vašeg pitanja, slažem se s tvrdnjom da je srednji vijek našoj znanstvenoj i široj javnosti jako zanimljivo povijesno razdoblje. Složio bih se i da u tom smislu ipak za zrnice zaostaje za dvadesetim stoljećem, što je vjerojatno u korelaciji s činjenicom da su mnogi aktivni sudionici i svjedoci pojedinih velikih povijesnih događaja iz prošloga vijeka, posebice Domovinskog rata, još na životu te ih zanima što se i kako piše i govori o nečemu u što su i oni, svatko na svoj način, ugradili dio sebe. Također, poviješću 20. stoljeća često se bavi politika, što ljude, naravno, zanima i dira, jer se mnogi identificiraju s različitim vrijednostima i događajima iz tog vremena. Ipak je čovjek, kako je ustvrdio Aristotel, *zoon politikon*. Kad govorimo o ranome srednjem vijeku, ljudima je zanimljiv jer u njegovu okviru traže odgovore na pitanja poput tko smo?, odakle smo se doselili?, što smo bili prije no što smo došli?, koliko nas je bilo?, kako smo kao malen narod okružen velikim silama (Bizant, Franačko Carstvo, Ugarska, Bugarska) na ovom prostoru opstali sve do danas?, koliko smo vojnom silom raspolagali?, kako smo pokršteni?, zašto nismo istočni kršćani? itd. Imajmo na umu da se povijest ranoga srednjeg vijeka nastoji rekonstruirati s pomoću relativno malobrojnih dostupnih izvora te u njoj postoji mnogo otvorenih mjesta, koja

se katkad nastoje popuniti objašnjenjima vezanim uz mitološke i legendarne elemente i sadržaje, a za to je potrebno i ponešto imaginalnosti. Da zaključim, ljude zanima ranosrednjovjekovna povijest jer u njoj leže odgovori na važna i još otvorena pitanja o izvorima našega etničkog identiteta.

S obzirom da koncept moderne nacije i nacionalne države vezemo uz 19. stoljeće, možete li nam objasniti kako osjećaj pripadnosti hrvatskom etnosu kao kolektivnu funkcijomira u predmoderno doba, npr. baš u srednjem vijeku? Tko se tada osjećao Hrvatom?

U poznatoj zbirci glagoljskih isprava *Acta Croatica*, koju je objavio Ivan Kukuljević Sakcinski, naći ćete spomen više župa u dalmatinskom zaleđu, bolji bi izraz možda bio županija, u kojima je tada živjelo po desetak tisuća stanovnika, a to stanovništvo glagoljski dokumenti spominju kao Hrvate. Ipak, etnički je identitet bio razvijen samo na razini najvišega društvenog sloja, elite poput Šubića, Frankapanā i drugih magnata. Kako dokumenti ne spominju seosko stanovništvo, puk, tu nam ostaju nepoznanice, teško nam je reći kako su se oni identificirali. Također, valja istaknuti razliku između dalmatinskog zaleđa i pojedinih dalmatinskih gradova, u kojima se razvio osjećaj pripadnosti dalmatinskom etnosu, što možemo opaziti još i u Marka Marulića. Kad govorimo o dalmatinskim gradovima, spomenimo Šibenik kao prvi koji pokazuje jasne elemente hrvatstva. U konačnici, čini se da je u prijelomnom razdoblju naše povijesti, na razmeđu srednjega i ranoga novog vijeka, hrvatski etnički identitet bio već u potpunosti razvijen među plemstvom, a djelomično i među *populusom*, tj. narodom, o čemu najbolje svjedoči činjenica da se, barem na prostoru

hrvatskih županija (Lučka, Lička, Krbavska i druge), Kvarnera, Istre i Gorskog kotara, govorilo raznim dijalektima hrvatskog jezika.

Poznato je da se o srednjem vijeku katkada govori i kao o „mračnom dobu“, čime se aludira na „šutnju“ vrela, tj. deficitarnost građe kojom raspoložemo. Je li ta etiketa opravdana?

Zanimljivo pitanje. Doista, za rani srednji vijek postoji relativno malo izvora, ali etiketa „mračnog doba“, inače proizvod renesansnog razdoblja, pripisuje se čitavom srednjem vijeku. Renesansni su se pisci, intelektualci i umjetnici ugledali u antičke civilizacijske i kulturne vrednote, držeći ih idealima, uzornima i progresivnima. Nasuprot antici, srednji su vijek smatrali „mračnim dobom“ zbog njegove političke, društvene i gospodarske neuređenosti, ali i stoga što nisu poznavali dovoljno izvora te su o njemu znali vrlo malo. S tim je u vezi i stereotip o srednjem vijeku kao vremenu u kojemu su uništeni dosezi i tekovine helenske i rimske civilizacije, u kojemu se kotač povijesti okrenuo unatrag. No naprotiv, u stvarnosti je srednji vijek razdoblje kada u Europi dolazi do produženja životnoga vijeka, do porasta životnog standarda, procvata kulture i umjetnosti te demografske eksplozije i pojave sve većih gradova. Naravno, baš kao i danas, to nije bio ravnomjeran proces već su postojali stalni usponi i padovi. Što se tiče izvora, možemo reći da ih ipak postoji dovoljno čak i za najranije razdoblje srednjega vijeka. Posebno bih apostrofirao one objavljene u sklopu serije *Monumenta Germaniae Historica*, kao i izvore koje je objavila papinska kancelarija te izvore ugarske kancelarije objavljene u *Monumenta Hungariae Historica*. Iako se radi o stranim izdanjima, iznimno su važna za našu historiografiju jer se u njima nalaze i dokumenti koji govore o Hrvatskoj. Spomenimo i naš *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, koji je priredio i izdao Tadija Smičiklas i njegovi nasljednici u 18 svezaka i nekoliko *Supplementa*, a koji sadržava iznimno mnogo dokumenata vezanih uz razdoblje od početaka hrvatske povijesti pa do kraja četrnaestog stoljeća. Kad tomu pridodate dokumente bizantske i franačke kancelarije, arheološke pronalazke, umjetnička djela, arhitekturu, groblja, sakralne i civilne objekte, dolazite do zaključka da ipak raspoložemo sa sasvim dovoljno građe kojom možemo kvalitetno rekonstruirati srednjovjekovnu povijest. Iako na neka pitanja ne možemo dati čvrste odgovore te ona moraju ostati otvorena, npr. pitanje etnogeneze Hrvata, renesansno viđenje srednjega vijeka kao „mračnog doba“ sasvim sigurno možemo odbaciti kao nepotrebnu floskulu koja se još i danas provlači i u znanosti, a i među ljudima koji nisu povjesničari.

Što mislite, u kojoj ste se mjeri u dvama dosad objavljenim svescima Povijesti Hrvata uspjeli primaknuti historiografskom idealu „totalne povijesti“?

„Totalna povijest“ je na kraju krajeva ipak neuhvatljiv ideal jer se svaka znanost stalno razvija, javljaju se nove grane i novi problemi koje treba istražiti, pa i neki dosad nepoznati izvori. No, naravno, nastojali smo se tom idealu približiti što je više moguće te mislim da smo bili na pravom putu, da smo otišli dalje od svih dosadašnjih izdanja ovakva tipa, da smo u konačnici bili na korak do tog nedostižnog cilja. Kad za pedeset godina u izradi bude neka nova sinteza, povjesničari će, siguran sam, raspolagati mnoštvom svježih, nama nepoznatih izvora, podataka i informacija, dotad će biti objavljeni mnogi radovi i knjige koje će obraditi neke dosad neistražene aspekte povijesti, pa se može očekivati da će buduće generacije doći još bliže idealu „totalne povijesti“.